

In deze rubriek gaat het om verhalen over en/of reflecties op de ervaring met methodische, praktische, politieke, morele en wie weet esthetische problemen waar onderzoekers in de praktijk mee te maken krijgen. Redacteuren voor deze rubriek zijn AnneLoes van Staa: a.van.staa@hr.nl, Willemijn Krebbekx: willemijnkrebbekx@gmail.com en Rilke Mahieu: rilke.mahieu@uantwerpen.be.

Informed consent in de etnografische veldwerkpraktijk

Diepe waters tussen macro-ethische regulering en micro-ethische veldwerkdilemma's

*Petra Heyse**

Samenvatting

Op basis van negen maanden etnografisch veldwerk in een internationaal relatiebureau in Sint-Petersburg (Rusland) toon ik aan hoe de onderhandeling van 'informed consent' in de onderzoekspraktijk afwijkt van 'informed consent'-procedures in ethische commissies van universiteiten of onderzoeksfondsen. Deze casestudie draagt bij aan bestaande debatten over de toepasbaarheid van consentrituelen gangbaar in de (bio)medische en psychologische wetenschappen voor de antropologie. Zij draagt ook bij aan debatten over de toepasbaarheid van op (bio)medische en psychologische wetenschappen gebaseerde consentprocedures in de sociale wetenschappen en de antropologie in het bijzonder.

'Informed consent'-protocollen blijken onvoldoende empirisch gefundeerd te zijn voor de etnografische onderzoekspraktijk. Dit artikel levert empirische evidentie voor een verdere conceptuele verfijning van de procesbenadering van consentonderhandelingen, biedt aanbevelingen voor een aanpassing van ethische regulering op macroniveau en levert suggesties voor een reflexieve consentonderhandeling in de concrete etnografische praktijk.

'Informed consent'-regulering ter discussie in kwalitatief onderzoek

Het ethische principe van 'informed consent' veronderstelt de genformeerdheid van participanten en hun vrije, ongedwongen toestemming tot deelname aan onderzoek of behandeling. Het gaat terug op een aantal gruwelijke schendingen

* Petra Heyse MSc is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Departement Taalkunde (Antwerp Center for Pragmatics) van de Universiteit Antwerpen. E-mail: petra.heyse@ua.ac.be.

van de mensenrechten, zoals de experimenten van nazidokters in de naam van de wetenschap tijdens de Tweede Wereldoorlog, de Tuskegee syfilisstudie en het experiment van Milgram over de gehoorzaamheid aan autoriteit. Het principe van ‘informed consent’ werd eerst genstitutionaliseerd in ethische richtlijnen van professionele organisaties en in beoordelingscommissies in (bio)medische wetenschappen en psychologie. In de praktijk worden routine-‘informed consent’-protocollen gebruikt bij aanvang van een onderzoek of experiment. De toenemende ethische regulering, ook aanwezig in de sociale en menswetenschappen, gaat gepaard met een overname van de tradities uit de positivistische wetenschappelijke disciplines. De toepasbaarheid van dit model en voornamelijk de manier waarop ethisch gedrag in toenemende mate wordt gestandaardiseerd en beoordeeld, leidden tot verhitte debatten binnen de sociale en menswetenschappen (Hammersley, 2009; Birch, Miller, Mauthner & Jessop, 2012).

Een fundamentele bezorgdheid betreft de empirische vaststelling dat de strikte toepassing van ‘informed consent’-protocollen geen garantie biedt voor ethisch gedrag en de afwezigheid van macht en dwang (Ferdinand, Pearson, Rowe & Worthington, 2007). Kwalitatieve onderzoekers rapporteren praktische moeilijkheden bij het hanteren van medische ‘informed consent’-protocollen in veldwerksituaties (met name minder te controleren en te voorspellen omstandigheden en resultaten). In de etnografische veldwerkpraktijk blijkt het onderhandelen over toestemming een complex en continu proces. Deze realiteit staat haaks op de ‘informed consent’-protocollen van ethische beoordelingscommissies, waarbij ethisch gedrag wordt gereduceerd tot het invullen van een checklist op één bepaald ogenblik, namelijk vóór de aanvang van het onderzoek (Cassell & Wax, 1980; Birch et al., 2012). Kritiek op die werkwijze wordt in toenemende mate gereflecteerd in ethische richtlijnen van verschillende professionele organisaties,¹ die het proceskarakter van het onderhandelen over toestemming en de sociale dynamieken die dit proces vormgeven, erkennen. Empirische evidentie rond micro-ethische dilemma’s kunnen macro-ethische institutionele kaders verrijken, zeker waar gewerkt wordt met sociaal gevoelige data en waar de etnografie wordt uitgevoerd in een voor de onderzoeker relatief onbekende culturele en linguïstische context.

Casestudie: toepassing van ‘informed consent’ in een concrete veldwerksetting

Door participerende observatie in een internationaal huwelijksbureau in Sint-Petersburg (Rusland) beoogde ik zicht te krijgen op de talige reproductie van stereotiepe onlinebeelden van ‘Russische bruiden’, ‘Russische vrouwen’ en verwante labels met een vergelijkbare inhoud. Ik achtte dit onderzoek noodzakelijk vanuit een kritisch-emancipatorisch perspectief. Reeds bij de voorbereiding van mijn etnografisch veldwerk werd ik met de spanning tussen institutionele ethiek en de concrete onderzoekssituatie geconfronteerd. Mijn onderzoeksfonds verwachtte dat ik alle mogelijke deelnemers (klanten, medewerkers) zou informeren alvorens

van start te gaan met de dataverzameling. Het gebruik van standaard-‘informed consent’-formulieren werd gesuggereerd. Aangezien de eerste contacten met het betreffende agentschap via e-mail verliepen en de fysieke afstand en afwezigheid van persoonlijk contact het moeilijk maakten om mijn doelstellingen uit te leggen, vond ik deze verwachting moeilijk realiseerbaar. Ik ondervond dat als ik de richtlijnen strikt volgde, ik niet met mijn onderzoek zou kunnen beginnen. Vanwege deze ervaren spanning tussen de universele macro-ethische idealen en de ethische dilemma’s in de gesitueerde veldwerkpraktijk verschoven ethische overwegingen van de periferie naar het centrum van mijn aandacht, zowel voor als tijdens en na de dataverzameling. Bewust bracht ik het consentonderhandelingsproces binnen in het onderzoeksproces zelf en registreerde ik alle interacties waarin participatie werd besproken met verschillende actoren in het veld. In de huidige analyse gebruik ik auto-etnografie op basis van het reflectieve luik van mijn veldnotities, e-mailinteracties met betrokkenen en audio-opnames van gespreksfragmenten voor de retrospectieve reconstructie van mijn persoonlijke narratief (Denzin, 2014). In tegenstelling tot ethische protocollen werd het ‘informed consent’-vraagstuk niet vooraf beslecht, maar werd er voortdurend over onderhandeld gedurende het veldwerk. Het gaf aanleiding tot een zich wijzigende stroom van ethische dilemma’s, afhankelijk van de concrete onderzoeksrelaties. Ethische richtlijnen en comités boden hierbij weinig ondersteuning.

Narratieve weergave van het onderhandelingsproces

In het onderhandelingsproces van toestemming focus ik op vier cruciale periodes:

- 1 het winnen van toegang tot het agentschap;
- 2 de veldintrede;
- 3 de verdere onderhandeling over consent tijdens het dataverzamelingsproces; en
- 4 het verkrijgen van een volledige officiële ‘informed consent’ van de directeur tegen het einde van de etnografische datacollectie.

1. Veldtoegang

In een eerste e-mail aan de directeur van het agentschap informeerde ik haar over mijn doctoraatsonderzoek en onderzoeksinteresse, maar presenteerde mijn kandidatuur ruim als een taalstage en liet details over dataverzameling achterwege. Ik wist dat in Rusland, zoals elders, dergelijke onderhandelingen een basis van vertrouwen vergen en bij voorkeur plaatsvinden in een persoonlijk gesprek. Ik was in Sint-Petersburg op het ogenblik van dit schrijven en polste naar een mogelijke ontmoeting. De directeur antwoordde dat ze in Duitsland was, waar ze een filiaal van het agentschap runt. Ze ging akkoord met mijn stage in Sint-Petersburg. Ik realiseerde me dat ik geen volledige ‘informed consent’ verwierf op dit punt, maar plande om dit gesprek te voeren op het ogenblik van mijn intrede, eind juli 2012. Mijn gedeeltelijk verborgen toegang is te verklaren door mijn inschatting van de mogelijkheden tot open communicatie op dit tijdstip. Ik had een eenzijdige verwachting van de machtsverhoudingen en ethische praktijken in de internationale

huwelijksindustrie en veronderstelde dat klanten worden gemanipuleerd voor de commerciële doelstellingen van agentschappen. Ik had geen ervaring met institutionele machtsverhoudingen in Rusland, de huwelijksindustrie en het agentschap in het bijzonder en weinig inzicht in communicatieve repertoires voor onderhandelingen. Gezien de problematische toegang tot kleine ondernemingen als sites voor etnografisch onderzoek in Rusland (en elders), vreesde ik mijn opening tot het veld te verliezen. Het bespreken van 'informed consent' in een persoonlijk gesprek op het moment van intrede leek meer geschikt dan het elektronisch verzenden van standaard-'informed consent'-formulieren op een moment dat het onderwerp van de toestemming nog onduidelijk was. Immers, ik had geen idee over de concrete mogelijkheden voor dataverzameling binnen het bureau.

2. *Veldintrede*

Net voor mijn aankomst in juli 2012 uitte ik mijn wens voor een persoonlijk gesprek met de directeur via e-mail. Deze vraag bleef onbeantwoord. In overleg met mijn lokale promotor bereidde ik mijn veldintroductie en zelfrepresentatie voor. Bij een onaangekondigd eerste bezoek aan het bureau communiceerden de stafmedewerksters dat de directeur nog een week in Sint-Petersburg zou zijn. Ik kreeg haar gsm-nummer. Verschillende pogingen om haar telefonisch te contacteren werden echter afgewezen. Ook een tweede e-mail bleef onbeantwoord. In mijn pogingen tot veldintrede werd ik me plots bewust van een voor mij niet-vertrouwde hiërarchie en communicatiegebruiken, wat mij onzeker maakte in mijn (communicatieve) acties. Mijn manier van handelen botste op weerstand en mijn voornemens bleken moeilijk realiseerbaar in de praktijk. Door het negeren van verschillende contactpogingen verstevigde de directeur haar machtspositie. Dit sterkte mij in mijn overtuiging dat haar toestemming prioritair was. Ik speelde met de gedachte om een ander agentschap te zoeken. Echter, ik ervoer dat een begrip van deze eerste weerstand een langere onderdompeling in de context vereiste. Ik voelde vanuit dit perspectief een morele verantwoordelijkheid ten opzichte van het bureau. Ik ondernam een tweede spontaan bezoek. De directeur was andermaal niet aanwezig en de stafmedewerksters allen jonge meiden motiveerden me om de volgende dag telefonisch contact op te nemen. Onverwacht communiceerde de medewerkster die ik de volgende dag telefonisch sprak, dat ik mijn stage kon beginnen, als ik bereid was om repetitieve massamailings uit te voeren. Deze boodschap werd op een snelle, autoritaire manier overgebracht, met geen ruimte voor vragen, hoewel ze wist dat mijn Russisch middelmatig was. Ik werd uitgenodigd op het bureau te komen en nam me voor om tijdens deze intake mijn onderzoek bespreekbaar te maken. Deze intake werd echter op dezelfde eenzijdige, autoritaire manier gevoerd. Ik ervoer de afwezigheid van wederzijds vertrouwen en vond het geen geschikt moment om mijn doelstellingen kenbaar te maken. Mijn onderhandelingsvrijheid en bekwaamheid om de situatie in te schatten en erop in te spelen werden belemmerd door mijn taalbarrière en een gebrek aan inzicht in de lokale (bedrijfs)cultuur. Ik besliste om de situatie te 'ondergaan', te observeren en te proberen de situatie te begrijpen. Vooral de afwezigheid van de directeur weerhield me ervan om het gesprek te initiëren. Ik had geen idee van

de positie van de medewerkster in het agentschap en ik kon, op advies van mijn lokale promotor, in geen geval de hiërarchie doorbreken.

3. *Verdere onderhandeling over consent tijdens het dataverzamelingsproces*

Het falen om in gesprek te komen met de directrice genereerde onophoudelijk ethische dilemma's en leidde tot de zelfperceptie een 'ontoereikende etnograaf' te zijn. Anderzijds begreep ik ook hoe de realiteit, of beter mijn perceptie van de hiërarchie, op dat ogenblik interfereerde met de mogelijkheid om te beantwoorden aan macro-ethische idealen, die het realiseren van een volledige, genformeerde toestemming bij aanvang van het onderzoek inhouden. Mijn lokale promotor stelde me gerust en adviseerde me de tijd te nemen om vertrouwen te krijgen, van beide kanten. Ze stelde dat dit in Rusland tijd vergt, met name in het geval van buitenlandse onderzoekers, en raadde me aan niet te forceren, maar geleidelijk over consent te onderhandelen met verschillende participanten.

In de volgende twee maanden concentreerde ik me op de beheersing van mijn taken en de relaties met de stafmedewerksters binnen het bureau. Niettegenstaande mijn beheersing van de Russische taal werd dit proces vertraagd door de specificiteit van de bedrijfscultuur, de jongerentaal en het vakjargon. Toch werd ik geleidelijk aan meer opgenomen in het 'collectief' en raakte ik vertrouwd met de werkprocessen, wat nieuwe ethische dilemma's opriep. Telkens als ik meer vertrouwen kreeg, voelde ik een grotere drang om mijn onderzoek bespreekbaar te maken, maar het landschapsdesign van het agentschap, waarbij de werkplekken staan opgesteld in een kring en er geen mogelijkheid is om iemand in vertrouwen te nemen, maakte dit moeilijk. Ik wilde ook de hiërarchische lijn respecteren. In deze periode stuurde ik twee e-mails aan de directeur met details over mijn dataverzamelingsinteresses. Ik nodigde haar uit voor een Skypegesprek, maar hier werd niet op ingegaan. Ze was genformeerd, maakte geen bezwaar, maar trad niet in interactie.

Ik besliste om mijn onderzoek te bespreken met de stafmedewerksters van het bureau. Ik werd toegevoegd op de Russische sociale netwerksite VKontakte. Via deze weg stuurde ik een e-mail aan een senior stafmedewerkster, met wie ik de dichtste band onderhield en die in dagelijks contact stond met de directeur. Zij reageerde enthousiast op mijn onderzoeksinteresse en dataverzamelingsintenties en sprak met de andere collega's en de manager die het agentschap runt in afwezigheid van de directeur. Een paar dagen later benaderde ze me op het bureau en initieerde een privégesprek over mijn onderzoek. Ze bevestigde dat ik mijn onderzoek kon uitvoeren, op voorwaarde van respect voor de anonimiteit van de klanten. Ze raadde me aan om de directeur persoonlijk aan te spreken tijdens een van haar visites aan Sint-Petersburg. Dit gesprek leidde tot een diepere ontwikkeling van het vertrouwen. Ik werd meer betrokken bij de activiteiten en interacties en kreeg de openheid en hulp om mijn dataverzameling uit te voeren op het agentschap. Ik startte geleidelijk aan met het interviewen van collega's en klanten. De officiële toestemming van de directeur was nog steeds geen feit, maar ze was genformeerd over mijn activiteiten. Ik kon het veld niet verlaten alvorens haar

persoonlijk gesproken te hebben en wist dat het eigenlijke gebruik van gegevens afhing van haar toestemming. Echter, parallel verwierf ik aanvullende data (interviews), waarvoor ik met de betrokken participanten individueel onderhandelde over de consent.

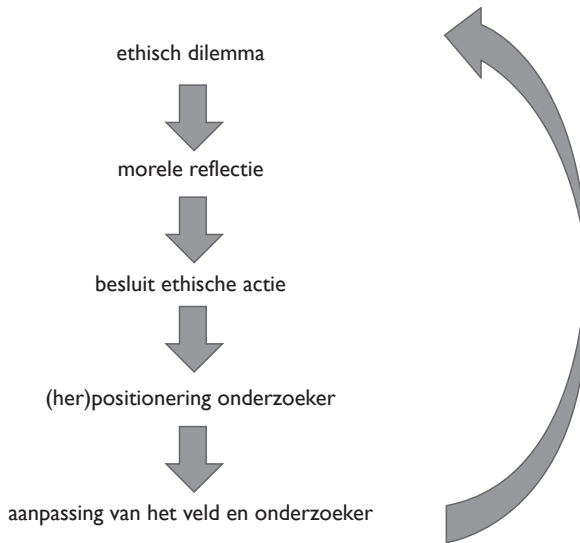
4. *Volledige, officiële 'informed consent'*

Het gesprek met de directeur, dat ik in het begin van mijn veldwerk gepland had, vond uiteindelijk pas plaats tegen het einde van mijn veldwerk, tijdens haar bezoek aan Sint-Petersburg in maart 2013. Ze initieerde het gesprek zelf en toonde voor de eerste maal interesse in mijn academisch werk. Ze stemde toe met het gebruik van datamateriaal van het bureau en de gegevens verzameld tijdens mijn studieverblijf, onder de strikte voorwaarde van anonimiteit en het loutere gebruik van de data binnen het kader van mijn doctoraatsonderzoek. Deze toestemming werd geformaliseerd in een door ons beiden ondertekend document. Ik begreep hoe ze de tijd had genomen om mij zelf te observeren van een afstand. Ze had het vertrouwen dat ik geen schade zou toebrengen aan haar bedrijf en ik voelde een openheid om alles te bespreken.

Besluit

Onderhandelingen betreffende de toestemming rond specifieke datadetails kunnen beter plaatsvinden in de loop van het onderzoeksproces, gesitueerd in een klimaat van een dieper ontwikkeld vertrouwen. Crucialer nog, bij aanvang is het complexer voor de onderzoeker en de participanten om te bepalen waarvoor toestemming gegeven wordt (zie ook Speer & Stokoe, 2012), aangezien een etnografie zich wijzigt in de loop van het onderzoek, terwijl die ontwikkeling en de resultaten moeilijk te voorspellen zijn. Pas na enige tijd verwierf ik een duidelijker beeld van de relevante data voor de beantwoording van mijn onderzoeksvragen en de mogelijkheden voor analyse zonder het corrumperen van onderzoeksethiek en de integriteit van het agentschap.

Mijn casestudie levert empirische evidentie voor een verdere conceptuele verfijning van de procesbenadering van consent. Hoewel richtlijnen het evolutief karakter van het onderzoek erkennen, bieden ze weinig inzicht in de factoren die dit onderhandelen beïnvloeden (bijvoorbeeld institutionele context, macht, andere culturele context) en bieden ze geen houvast om met ethische dilemma's om te gaan. Bovendien wordt daarbij een cumulatief onderhandelingsproces verondersteld, dat opbouwend is en uitmondt in één toegekende, officiële toestemming. Mijn narratief/onderzoek toont aan dat het onderhandelen over consent geen opbouwend eenrichtingsproces is, maar bestaat uit een niet-aflatende stroom van ethische dilemma's, gekenmerkt door stappen voor- en achterwaarts in de opbouw van vertrouwen en waarbij een positie in het veld nooit verworven kan worden beschouwd. Verder toont mijn ervaring hoe consentonderhandelingen actorafhankelijk zijn en worden vormgegeven door (machts)relaties, zowel in het veld als in de institutionele context. Mijn veldwerkpraktijk illustreert dat het

Figuur 1 Schematische weergave van het consentonderhandelingsproces

niet om één type van toestemming (bijvoorbeeld formeel) van één persoon (bijvoorbeeld de directeur) op één bepaald tijdstip (bijvoorbeeld in het begin) gaat. Op basis van mijn concrete ervaring kan het consentonderhandelingsproces schematisch worden voorgesteld worden als een voortdurende cyclus van:

In deze conceptualisatie staan ‘gesitueerde ethische dilemma’s’ centraal (De Laine, 2000; Ferdinand et al., 2007; Birch et al., 2012). Deze zijn niet louter een onvermijdelijk gevolg van veldwerk (De Laine, 2000: 2), maar een noodzakelijke motor tot ethische reflexiviteit en handelen. Echter, ‘informed consent’-protocolen en ethische comités spelen hier niet op in. Ze gaan ervan uit dat alle ethische vraagstukken beslecht worden vóór de aanvang van de dataverzameling en doen derhalve geen recht aan de etnografische realiteit. Aangezien het verwerven van toestemming procesmatig is, dient de evaluatie van ethisch gedrag conform te verlopen. Meer aangewezen lijkt een evaluatie van *hoe toestemming werd bewerkstelligd bij verschillende participanten*, in plaats van een louter controleren of toestemming werd verkregen bij aanvang. Dit stelt complexere eisen aan de compositie en procedures van ethische commissies. Een doordachte samenstelling van ethische comités bestaande uit kwalitatieve senior onderzoekers met uitgebreide veldwerkervaring is een noodzakelijke eerste stap (Hammersley, 2009). Een uitgebreid ethisch verslag na afloop van de etnografie, waar de onderzoeker feedback op krijgt, is een tweede methode om het onderhandelings *proces* te waarderen. De ‘Economic and Social Research Council’ (ESRC)² bijvoorbeeld pleit voor een dergelijke continue ethische evaluatie van kwalitatief veldwerk, aangezien veldwerkers onmogelijk alle morele dilemma’s vooraf kunnen voorspellen.

De gesuggereerde aandacht voor een procesmatige en situationele veldwerkethiek op macroniveau gaat hand in hand met een continue ethische reflexiviteit van de individuele onderzoeker vóór, tijdens en na de etnografische dataverzameling. Een minutieus bijgehouden dagboek levert waardevolle data voor het analyseren van ethische besluitvorming. Auto-etnografie als methode kan een dergelijke analyse ondersteunen; deze methode laat toe relaties te onderzoeken tijdens de veldwerkperiode en biedt een theoretisch kader waarin emoties, persoonlijke betrokkenheid, twijfel en angsten van de onderzoeker een plaats krijgen (bijvoorbeeld Denzin, 2014). Diepgaande reflectie over relaties, het zelf en over de wijziging van het zelf door veldwerk raakt het hart van de data-analyse. Ze bepaalt mede de analytische lens, en daarmee de zaken die uit de zee van informatie worden gelicht.

Bij veldwerk in een onbekende culturele en linguïstische context dient de onderzoeker een inzicht te ontwikkelen in de lokale morele context, gedragscodes en communicatiepatronen. Bij aanvang lijken de plaatselijke hiërarchie en de institutionele context ondoorgrondelijk. De onderzoeker voelt zich onzeker over wie aan te spreken voor toestemming, hoe uit te nodigen voor deelname en hoe te bestuderen zonder een verstoring van de lokale sociale en relationele dynamiek. Ik ervoer hoe ethische procedures rond 'informed consent' geen ruimte laten voor deze noodzakelijke gewenning aan de lokale context. Mijn promotor in Sint-Petersburg assisteerde me in het toepassen van de universele richtlijnen in deze specifieke context. Gedeelde reflectie en debriefing rond ethische dilemma's zijn altijd belangrijk, maar dit geldt zeker voor etnografie in een andere (taal)cultuur. Een individuele etnograaf in een niet-vertrouwde culturele onderzoekscontext kan verdwalen in het veld en daardoor een conflict ervaren tussen verschillende interpretatiekaders. Geregeld overleg met lokale sociale wetenschappers biedt een noodzakelijke terugkoppeling van het veld naar de academische context en kan leiden tot de situering van die ervaringen, inzicht in plaatselijke interactiepatronen en ondersteuning bij het omgaan met morele vraagstukken. Het communiceren van je ervaringen als buitenlandse onderzoeker biedt bovendien de gelegenheid om de opgedane kennisconstructie te toetsen en te delen met de plaatselijke onderzoeksgemeenschap.

Noten

- 1 De American Anthropological Association, de British Psychological Society, de British Sociological Association en de Linguistic Society of America.
- 2 Het grootste onderzoeksfonds voor sociale en economische wetenschappen in het Verenigd Koninkrijk.

Literatuur

- Birch, M., Miller, T., Mauthner, M. & Jessop, J. (2012). Introduction to the second edition. In T. Miller, M. Birch, M. Mauthner & J. Jessop (Eds.), *Ethics in qualitative research* (pp. 1-14). Los Angeles/London/New Delhi/Singapore/Washington, DC: Sage.
- Cassell, J. & Wax, M.L. (1980). Editorial introduction: toward a moral science of human beings. *Social Problems*, 27(3), 259-264.
- Denzin, N.K. (2014). *Interpretive autoethnography*. Los Angeles, CA: Sage.
- Ferdinand, J., Pearson, G., Rowe, M. & Worthington, F. (2007). A different kind of ethics. *Ethnography*, 8(4), 519-543.
- Hammersley, M. (2009). Against the ethicists: on the evils of ethical regulation. *International Journal of Social Research Methodology*, 12(3), 211-225.
- Laine, M. de (2000). *Fieldwork, participation and practice. Ethics and dilemmas in qualitative research*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- Speer, S.A. & Stokoe, E. (2012). Ethics in action: consent-gaining interactions and implications for research practice. *British Journal of Social Psychology*, 53(1), 1-20.